

Лілія Тімофєєва

*кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія», адвокатка*

Нормативне закріплення принципів кримінального права та наукова спадщина Миколи Івановича Козюбри

Принципи права є фундаментом будь-якої галузі права, зокрема кримінального права. У науці виникають дискусії щодо необхідності нормативного закріплення принципів права у законодавчих актах. Думки вчених та науковців розділяються.

Професор М. Козюбра значну увагу у своїх дослідженнях приділив питанням принципів права. Він пише «закріплення принципів права в нормативних актах, їх “законне буття” не має самостійного значення. Таке закріплення не позбавляє принципів права властивої їм “еластичності”. У відповідних державних нормативних актах по суті фіксується форма відповідного принципу, яка наповнюється реальним змістом у процесі застосування принципу до конкретної правової ситуації»¹. Професор не висловлювався проти нормативного закріплення принципів та відзначав їхній динамічний характер.

Принципи можуть бути закріпленими або не закріпленими у законодавстві, зокрема в кримінальному, але так чи інакше вони відображаються в тексті та мають мати значення для практики правозастосування і правотворення.

На думку В. Косович, «принципи права, навіть якщо вони нормативно не закріплені, є одним із джерел правотворчої, правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності <...> Формулюючи визначення принципу права як компоненту техніки правотворення, доцільно використовувати і формальну, і змістовну форми матеріалізації принципів права у нормативно-правових актах»².

У попередніх працях автора³ було запропоновано відобразити принципи у Преамбулі для того, щоб показати, як вони відображають призначення закону, їхню взаємозв'язаність, взаємообумовленість і вплив на Кримінальний кодекс України (далі — КК України) загалом у межах моделі гуманістичної парадигми. Водночас ідея нормативного закріплення принципів у КК України також має свої переваги.

Слід погодитися з розробниками проєкту нового КК України (робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президенті України), які закріпили в КК України лише ті принципи кримінального права, які можна чітко визначити в законі та забезпечити їхній вплив на практику правозастосування.

¹ Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 145. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13162>

² Косович В. М. Нормативне закріплення принципів права як чинник досконалості нормативно-правових актів України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. № 7. С. 41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2013_7_7

³ Тімофєєва Л. Ю. Гуманістична парадигма: досвід, виклики та перспективи кримінального права України. Харків: Право, 2020. 280 с. DOI: 10.32837/11300.14053

Зокрема, у монографії розробники роз'яснюють, чому вони відмовилися від закріплення в проєкті КК України принципу верховенства права, справедливості, добросовісності⁴.

Деякі принципи неможливо закріпити в законі. Наприклад, принцип справедливості, але це не означає, що його немає та він має відображуватись (та не відображається) у тексті закону та практиці застосування. Ідеєю справедливості як аксіоматичним твердженням пронизано все правозастосування. Інша справа, що у практиці це не завжди відображається або не так як нам хотілося б.

Ідея права в усі часи асоціювалась з ідеєю *справедливості* як вищою моральною цінністю у суспільстві. До реалізації цієї цінності й має прагнути право.

На думку В. Дудченко, без справедливості право є запереченням самого себе. Якщо суспільство впевнене, що існує вища система цінностей, воно буде оцінювати право крізь призму цих цінностей і прагнутиме змінити його у тих випадках, коли воно їм не відповідає⁵. Поняття «легальність» характеризує собою формальну визначеність правового припису, який постає у вигляді закону чи іншого нормативного акта. Проте якщо у поняття «легітимність» закладена ідея справедливості, у розумінні більшості суспільства, то «легальність», у її наведеному визначенні, позбавлена такої ідеї, вона стосується формального вираження, незалежно від того, якими є мотиви й ідеї, втілені у самому акті, принаймні так впливає із визначення⁶. Водночас закон не завжди є легітимним, не завжди відповідає принципу справедливості, іншим принципам кримінального права та самому духу права.

Слід погодитись із думкою вчених і науковців, які вважають, що конституційні принципи не потрібно дублювати у галузевому законодавстві. Однак, видається, якщо вони мають специфічні форми реалізації у галузевому законодавстві, таке закріплення можливе з відображенням такої специфіки.

Найбільш прикладний характер має положення проєкту нового КК України згідно з яким: «Кодекс застосовується відповідно до принципів, визначених у його статтях 1.2.1–1.2.9», а «проєкт Закону про внесення змін до цього Кодексу розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Пленуму Верховного Суду України щодо його відповідності вимогам статей 1.2.1–1.2.9 цього Кодексу». На думку М. Хавронюка, це положення проєкту КК України є «принципом принципів»⁷. З чим цілком можна погодитись, адже це положення і відображає необхідність системного застосування принципів як у правотворчості, так і в правозастосуванні.

⁴ Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія / П. П. Андрушко, О. С. Бакумов, Ю. В. Баулін, В. М. Бурдін, І. А. Вишневська, О. П. Горох, Н. О. Гуторова, Н. О. Марчук, В. О. Навроцький, Ю. А. Пономаренко, Є. Л. Стрельцов, М. І. Хавронюк; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте. С. 42–43.

⁵ Дудченко В. Легітимність і легальність: питання співвідношення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. № 26. С. 58.

⁶ Остапенко Г. З. Легальність, легітимність і правова визначеність у сучасних політико-правових реаліях 2022–2023 рр. *Право України*. 2023. № 3. С. 54–71. С. 61. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001430714>

⁷ Хавронюк М. І. Принципи нового Кримінального кодексу України: якими вони можуть бути. *Сайт Робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президенті України*. 2020. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/11/24/havronyuk-m-i-pryntsyry-novogo-kk-ukrayiny-tezy-dopovidi.pdf>

Принципи (навіть якщо прямо не закріплені в законодавстві) реалізуються у практиці правозастосування. Наприклад, коли судді необхідно визначитись із покаранням особі за вбивство (санкція ч. 1 ст. 115 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі від 7 до 15 років), він враховує обставини справи, людські якості та характеристики особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, її ставлення до вчинюваного, відшкодування шкоди тощо. Таким чином, забезпечується реалізація не лише принципу законності, а й принципів гуманізму, справедливості, індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності, а також пропорційності. Під час вибору кримінально-правової норми, що підлягає застосуванню, враховуються конкретні фактичні обставини кримінального правопорушення. Так, на прикладі спричинення смерті кваліфікація діяння може здійснюватися за різними статтями КК України залежно від обставин справи (статті 116, 117, 118, 119, 112, 348, ч. 2 ст. 121 КК України тощо). Саме такий підхід забезпечує реалізацію принципу диференціації кримінальної відповідальності, оскільки дає змогу врахувати характер і ступінь суспільної небезпечності діяння, форму вини, мотиви, мету та інші юридично значущі обставини.

Реалізація принципів і цінностей може безпосередньо вплинути на зміни у поведінці людини. Е. Егер у книзі «Вибір. Прийняти можливо» показує, як у жахливих умовах концтабору люди зберігають свою людяність і милосердя, зберігають здатність обирати, зберігають свою людську гідність. Навіть коли канібалізм здавався єдиною можливістю для виживання, вона обрала їсти траву. Ці вибори допомагали їй залишатися живою, відчувати свою людську гідність і показували, що все може змінитися навіть у безвихідних ситуаціях. Надія, спогади, мета життя (підтримка сестри, зустріч із рідними людьми) допомагали рухатись та не померти. Милосердя навіть солдатів ЕСС надавало відчуття надії, коли здавалося, що прийшов кінець.

Поводження може змінити сприйняття ситуації конкретною людиною. Спокута має бути дієвою, вона не може бути тільки на словах.

Е. Берн у книзі «Ігри, в які грають люди» демонструє вигоди виборів людини. Її ролі змінюються залежно від потреб у цей період часу. Вона компенсує не отримане своєю поведінкою. Наприклад, відсутність пропорційного та людяного поведіння з потерпілим є ризиком перетворення такого потерпілого на «переслідувача».

Отже, реалізація принципів права здатна впливати на поведінку людини, що свідчить про їхній прикладний характер. Їхня регулятивна роль зумовлена не лише нормативним закріпленням, а й ціннісною природою, яка визначає орієнтири правомірної поведінки та спрямовує процес правозастосування.

Нормативне вираження у законі принципів кримінального права (які можливо чітко та визначено передбачити) може безпосередньо впливати на практику правозастосування та правотворчість.

Нормативна форма закріплення надає як переваги, так і має недоліки. Однією з переваг є можливість посилатись на положення, які стосуються принципів у частині відповідності певних законодавчих змін, практики правозастосування тощо. Недоліком є обмеженість закріплених законодавчих положень, окремі аспекти яких (або тлумачення таких положень) також можуть використовуватись для обґрунтування окремих приватних інтересів.

Однак необхідно враховувати їхній динамічний характер і пристосовуваність до сучасних умов, практики, конкретних обставин. Це не є перепорою у їхньому нормативному закріпленні.

Якщо принципи не будуть закріплені у КК України, це також не перешкоджає їх застосовувати, посилаючись на міжнародні та європейські норми, рішення Конституційного Суду України, правові позиції Європейського суду з прав людини, Європейського суду справедливості тощо.